

«SHÁRYAR» DÁSTANÍDA SOMATIKALÍQ FRAZEOLÓGIZMLERDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

G.A.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Tolibaeva Shaxzada - QMU, qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakultetiniń
3-kurs studentı

Türkiy til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde somatikalıq frazeologizmler arnawlı izertlenbegen. Qaraqalpaq tilinde búgingi kúńge shekem bir qatar frazeologiyalıq sózlikler baspadan shıqtı. Qaraqalpaq til biliminde búgingi kúńge shekem somatikalıq frazeologizmler boyınsha arnawlı sózliklerdiń bolmawı, sonday-aq arnawlı ilimiy-izertlew jumıslarınıń júzege kelmegenligi búgingi til biliminde áhmiyetli mashqalalardan biri bolıp tabıladı. Somatikalıq frazeologizmler onıń fonetikalıq, grammatikalıq qurılısı, leksika-semantikalıq mánisi, lingvomádeniy analizeniwi óz sheshimin kútip turǵan áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Búgingi kún til iliminde pútkil álemniń tillik kórinisin júzege keltiretuǵın nızamlıqların bir tutas túrde úyrenetuǵın baǵdarlar payda boldı.

Frazeologizmler zat, nárese, túsinik, qubılıs atamaları, olardıń quramında dominanta sóz wazıypasında keledi. Olardan eń baslılarınan adam menen qatnaslı, adamnıń músheleri atamaların bildiretuǵın sózlerdiń uytqı (negiz, tiykar) sóz bolıp kelip, turaqlasqan quramǵa, belgili mánilik bildiriwlerge iye bolıwı. Atap aytqanda, bas, kóz, qol, murın, ayaq, júrek, bawır, ishek, barmaq, moyın, julın hám taǵı basqa sózler qatnasıwında keliwi somatikalıq frazeologizmlerdiń qatarın quraydı. Somatikalıq frazeologizmlerdiń júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikalıq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri de óz kórinisine iye. Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmler bárqulla ilimpazlardıń dıqqatın tartıp kelgen. Kópshilik tillerde somatikalıq frazeologizmlerdiń mánisi, grammatikalıq qurılısı, leksika-semantikalıq, tematikalıq jaqtan toparlastırılıwı sıyaqlı mánileri de sóz etilgen. Mısalı, Z.A.Bogus [1], J.X.Gerkova[2], L.V.Arxiptkina[3], E.V.Nikolina[4] hám basqa da ilimpazlar somatikalıq frazeologizmlerdi lingvomádeniyattanıwshılıq aspektte qarastırǵan. Somatikalıq frazeologizmler – hár qanday xalıqtıń uǵım túsiniklerin, ózin qorshaǵan ortalıqtı qabıllawınıń kórinisi hám onı óz dene múshelerine baylanıstırıp túsiniwı. Sonıń menen birge, bul birlikler xalıqtıń turmıs

tirishiligin, estetikaliq talgamin, salt-dastur, urp-adetlerin toliq tanita alatuqin birlikler bolip sanaladi.

Turkiy tillerdiin ishinde qaraqalpaq tili de oziniin jeke leksikaliiq ozgeshelikleri bar. Bul ozgesheliklerdiin ishinde asirese, frazeologizmler ayriqsha orindi tutadi. tilindegi frazeologizmler manilik jaqtan da ozgeshelenip keledi. Frazeologizmler tildiin derlik barliq stillerinde ken qollanilip, tildiin tasirliligini, korkemliliqini payda etiw ushin da, suwretlew qurali sipatinda da belgili xizmet atqaradi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler manilik jaqtan ogada bay. Olardiin ishinde somatikaliq frazeologizmler basqa frazeologizmlerge salistirganda adewir basim kopshiligin quraydi. Qaraqalpaq tiliniin leksikasini izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov frazeologiyaliq soz dizbekleri boyinsha aytqan pikirlerinde, adamniin dene musheleriniin atamalarina baylanisli frazeologiyaliq dizbeklerine itibar berip, «kocz», «til», «awiz», «jurek», «ayaq» sozlerine baylanisli frazeologizmlerdi atap otedi[5.186].

Qaraqalpaq tiliniin qisqasha frazeologiyaliq sozligi J.Eshbaev[6.48-49] tarepinen duzilgen ham onda somatizmlik frazeologizmler sozlik maqalanini ulken bolegini quraydi. Mektep oqiwshilari ushin arnalip T.Jumamuratov[7.146] tarepinen duzilgen russha-qaraqalpaqsha frazeologiyaliq sozlikke de somatizm frazeologizmler kiritilgen. Bunnan basqa da A.Pirniyazova[8.12], G.Aynazarova[9], B.Yusupovaniin[10], A.Orazimbetov[11.122-123], G.Allambergenovalardiin[12.114-116] ilimiy miynetlerinde ham maqalalarinda soz boladi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler manilik jaqtan ogada bay bolip keledi. Olardiin ishinde adamniin dene musheleriniin atamalarina baylanisli frazeologizmler belgili orn tutadi. Sonin menen birge, olar soz shaqaplarina qatnası boyinsha da har qiyli. Olardiin arasında somatizmler menen berilgen frazeologizmler belgili bir topardi quraydi.

Somatikaliiq frazeologizmlerdiin tilde payda boliwında geypara jagdaylar, albette diqqatqa ilayiq. Somatikaliq frazeologizmlerdiin sanı boyinsha tilimizde basim boliwiniin basli sebepleriniin biri bul – adam balası en daslep ozin tanıp biliwi, dene mushelerin tanıw anlawı atiraptağı tabiyattı, derlik barliq hareketlerdi, qubılıslardi mushesi arqalı seziniw biliwi arqalı dep tusindiriwge boladi. Bul masele boyinsha qazaq til biliminde biq qatar ilimpazlar pikir juritedi. Belgili qazaq ilimpazı, akademik S.Keenesbaev frazeologiyaliq soz dizbekleriniin komponentleri obyektiv turmistiin har qanday qubılıslari menen tikkeley baylanisli turde doreytuqinligin, frazeologiyaliq soz dizbeklerine dus kelgen sozler alına bermeytuqinligi, adamniin dene mushelerine haywanlarğa t.b. atamalar dogereginde dogegen

turaqli sóz dizbekleri ádewir muǵdarda ushirasatuǵınlıǵın kórsetedi[13.250]. Bul qubılıs qaraqalpaq tiline de tán ekenin kóriwge boladı.

Biz bul maqalamızda «Sháryar» dástanında jumsalǵan somatikalıq frazeologizmlerge toqtap ótemiz. Dástanda adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. «Sháryar» dástanınıń leksikalıq quramında adam dene músheleriniń atamalarına baylanıslı kóp ǵana turaqli sóz dizbekleri ushirasadı. Sebebi, olarda emocionallıq hám ekspressivlik máni kúshli boladı. “Sháryar” dástanında adamnıń dene múshelerine qatnaslı kóz, bas, qulaq, awız, júrek atamalarına baylanıslı bir qansha frazeologizmler ushirasadı.

“Kóz” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Ballardıń diydarına *kózi toymay* tur edi, hár betinen posa alıp, mańlayınan jup súyip, irke almadı kókiregin, kózinen jasın tógedi. (XI tom, 242-bet)

Kózi toymaw frazeologizminiń mánisi qanaat qılmadı degendi bildiredi. Al, dástanda bolsa diydarına toymaw, qayta-qayta qaray beriw mánisin bildirip tur. Mısalı: Dem aladı entigip, Izlegenim bolǵay-dá, *Kóz jiberdi_tigilip*, Bir azıraq otırdı (XI tom, 256-bet)

Bul berilgen mısalda kóz jiberdi frazeologizmi qaradı, názer tasladı mánisin bildirip kelgen.

Kóziniń qıyıǵın saladı, mamań turıp oyladı.Óterge gúzar bolmadı (XI tom, 256-bet). Bul mısalda kóziniń qıyıǵın salıw frazeologizmi berilgen bolıp, qaradı, itibar berdi mánislerin bildirip kelgen. Mısalı: Mastan mama eshitip, Úyge atıp kiredi, Bılǵasıp atqan ballarǵa, Áne, *kózi túsedı*. (XI tom, 231-bet); Áne, at penen kirdi qalaǵa, *kózi tústi háwizge*. (XI tom, 280-bet)

Bul berilgen mısallarda kózi tústi frazeologizmi qaradı, kórdi mánislerin bildirip tur.

Kózine ottay basılıp, bawırı mumday ezilip, yadına túsip aǵası, kózden jasın tógedi, belin bekkem buwadı, ájelge qayıl boladı. (XI tom, 280-bet)

Bul keltirilgen mısalda kózine ottay basılıw frazeologizmi berilgen bolıp, tanıw bolıw kóriniw mánisin bildirip kelgen. Esimdi jıynap qarasam, *Kózimdi salıp* ańlasam, (XI tom, 232-bet). Bul mısalda kóz salıw frazeologizmi qaraw mánisin bildirip tur. Ballardı *közge ilmeseń*, Seni tartıp ketpesem, Asmanlar atım qurısın. (XI tom, 240-bet). Bul mısalda kózge ilmew frazeologizmi mensibew, pisent etpew mánisin beredi.

“Bas” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Bir ǵarıppen jatırǵan

Qara basım qańgırǵan, (XI tom, 292-bet)

Bul mısalda qara basım frazeologizmi bir ózim, jalǵız ózim mánisin bildirip tur. Jáne de, *Basımnan taydı dáwletim, Aǵzımnan qashtı naǵmetim, Bir kórmege intizarman, Eki ráwshan perzentim. (XI tom, 286-bet)*

Bul mısalda basınan dáwleti taydı frazeologizmi qollanılǵan bolıp, burıńǵı dáwiri ótti, baxıtı taydı mánilerin bildirip kelgen.

Bas sózi - adamzat sanasında, esirese túrkiy xalıqlardıń milliy inanım, túsiniklerinde kiyeli uǵım. Bas sózinen jasalǵan somatikalıq frazeologizmler basqa adam dene múshelerinen jasalǵan frazeologizmlerge qaraǵanda ańlatatuǵın mánisi boyınsha, emocionallıq-ekspressivlik boyawı jaǵınan da belgili salmaqqa iye. Bas sózi - aqıl, sana, danalıq, birinshilik, joqarılıq, ústemlik, ulıwma adamdı basqarıwshı kúsh sıpatındaǵı mánini de ańlatadı. Sonıń menen birge, bul frazeologizmlerde xalıqtıń salt-dástúri, turmıs-tirishiligi, qorshaǵan ortalıqtı tanıw, ańlaw, biliw túsinigi, xalıqlıq qádiriyat, mentalitet ózgesheligin de qamtıydı.

“Qabaq” sózine baylanıslı frazeologizmler:

Ana mama otırıp terisine qarap *qabaǵın úydi. (XI tom, 254-bet)*

Bul mısalda qabaq úyiw frazeologizmi qollanılǵan. Bul turaqlı sóz dizbeginiń mánisi ashıwlandı, ókpeledi degen mánilerdi beredi.

“Til” sózine baylanıslı frazeologizmler: Patshadan kelgen yawshıǵa, Ájel etmey, ólmek yoq, Awız ayǵaq, til tayǵaq, *Tiymesin tildiń bir ushi. (XI tom, 226-bet).* Bul mısalda til tiyiw frazeologizmi til tiymesin kórinisinde qollanılǵan. Bunıń mánisi jaman sóz aytıw, qapa qılıw mánisinde qollanıladı.

Sháryar qızǵa qarap, dárwaza sorap *til qatıp, qáne, ne dep turıptı. (XI tom, 264-bet)* Bul mısalda til qatıw turaqlı sóz dizbegi qollanılǵan. Bul sóylew degen mánisti bildiredi.

“Qulaq” sózine baylanıslı frazeologizmler: Perzentińniń aytatuǵın arzı bar, Bul sózime *qulaq salıń* anajan (XI tom, 246-bet); Aqıl beriw kelispeydi bizlerge, Ata-ana *qulaq salıń* bizlerge. (XI tom, 261-bet)

Joqarıdaǵı eki mısalda da, qulaq salıw feyil frazeologizmi qollanılǵan. Bul tıńlaw degen mánisti beredi.

Juwmaqlap aytqanda, biz «Sháryar» dástanındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózine tán belgilerin, mánilerin anıqlaw arqalı onıń tili leksika-semantikalıq jaqtan oǵada bay

ekenligin aniqladiq. Dástanda somatikaliq frazeologizmler qollanilwi arqali qaharmanlardin obrazlari emocional-ekspressivligi ham kórkemligi menen ózgeshelenip turadi.

PAYDALANĠAN ÁDEBIYATLAR

1. Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантика-словообразовательный и лингвокультурологические аспекты/на материале русского, адагейского и английского языка): Автор.канд.фил.наук. – Майкоп: 2006.

2. Геркова Ж.Х. Фразеологическая концептуализация понятия и человек (на материале карачаево-балкарского, английского и русского языков). Дисс.канд.фил.наук. –Камчик: 2004.

3. Архипкина Л.В. Немецкие фразеологические единицы с компонентами соматизмами в лингвокогнитивном и культурном аспектах: Автор.канд.фил.наук. – Москва: 2007.

4. Николина Е.В. Соматические фразеологизмы характеризующие человека в тюркских языках Сибири и казахском. Автор.канд.фил.наук. –Новосибирск: 2002.

5. Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: «Билим», 1994. Б. 186.

6. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: 1985. Б. 44, 48-49.

7. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: 1985. -С. 146.

8. Пирниязова А. 1) Қарақалпақ тилиндеги фейил-фразеологизмлердиң лексика-семантикалық өзгешеликleri. //Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны илимий-эмелий конференциясының тезисleri. – Нөкис: 2005. Б.12.

9. Айназарова Г. 1) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: 2005.

10. Юсупова Б. 1) Адъектив фразеологизмлердиң стильлик қолланылыўы/Өзбекстан илимпаз хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны. Конф.тезисл. –Нөкис: 2005. 6-б.; 2) Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы. – Тошкент: «Тафаккур қанати», 2014; 3) Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы хэм оны изертлеўдиң гейпара мәселелери. –Тошкент: «Тафаккур авлоди», 2020.

11. Оразымбетов А. Қарақалпақ нақыл-мақалларында сомаизмлердин қолланылыўы//Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. Халық аралық илимий конф.материаллары. – Нөкис: 2015. Б. 122-123.
12. Алламбергенова Г.А. Соматикалық фраземалардың стильлик хызметлери // ҚМУ, Хабаршысы, 2024, 1-сан, –Б. 114-116
13. Кеңесбаев С. Қазақ тил билими туралы зерттеўлер. Алматы, 1987. –Б. 250.